

ELS VERBS VELARITZATS DEL CATALÀ. UNA PERSPECTIVA DIACRÒNICA

MANUEL BADAL BERTOLÍN

BIBLIOTECA SANCHIS GUARNER

ELS VERBS VELARITZATS
DEL CATALÀ
UNA PERSPECTIVA DIACRÒNICA

MANUEL BADAL BERTOLÍN

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT
ALACANT/BARCELONA 2023

«Biblioteca Sanchis Guarner»

DIRECTOR FUNDADOR: MANUEL SANCHIS GUARNER

DIRECTOR DE LA COL·LECCIÓ: ANTONI FERRANDO I FRANCÉS

COMITÉ CIENTÍFIC INTERNACIONAL:

Annamaria Babbi (Università di Verona, directora d'*Studi medievali*), Maria Teresa Cabré (Institut d'Estudis Catalans), Dominique de Courcelles (Centre National de la Recherche Scientifique, París), Gabriel Ensenyat (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueològica Lul·liana), Susann Fischer (Universität Hamburg), Jordi Ginebra (Universitat Rovira i Virgili), Mònica Güell (Université Paris-Sorbonne, directora del Centre d'Etudes Catalans i directora de *Catalònia*), Louise P. Johnson (University of Sheffield, directora de *Catalan Studies*), Maria Rosa Lloret (Universitat de Barcelona, AILLC), Juan Carlos Moreno Cabrera (Universidad Complutense de Madrid), Hans Ingo Radatz (Bamberg Universität, ACA), Philip Rasico (Vanderbilt University), Patrizio Rigobon (Università Ca'Foscari Venezia, AISC), Flocel Sabaté (Universitat de Lleida, director d'*Imago mundi*), Beatrice Schmid (Universität Basel, AILLC), Ildikó Szij (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), Max Wheeler (Sussex University, IEC)

Primera edició, setembre de 2023

© Manuel Badal Bertolín, 2023

© D'aquesta edició, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Ausiàs Marc, 92-98 - 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9191-279-8

Dipòsit legal: B 10164-2023

Imprès a Gráficas Rey

Sumari

0. PRÒLEG.....	15
I. INTRODUCCIÓ.....	19
II. L'ORGANITZACIÓ DELS PARADIGMES FLEXIUS.....	25
1. Morfologia natural.....	25
1.1 Els principis de naturalitat independents del sistema.....	26
1.2 Els principis de naturalitat dependents del sistema.....	30
1.3 Conflictes de naturalitat.....	34
2. La sistematització de les atipicitats de la flexió verbal: els morfomes.....	35
2.1 Morfoma L.....	36
2.2 Morfoma pita.....	38
3. Les modalitats del canvi morfològic.....	41
4. La reanàlisi de la consonant velar: un cas d'exaptació?.....	45
III. LA CONSONANT VELAR I LA FLEXIÓ VERBAL DEL CATALÀ ANTIC.....	51
1. Propietats gramaticals que tenen expressió morfològica en català antic.....	51
2. Propietats de la flexió verbal del català antic.....	53
2.1 La persona i el nombre.....	55
2.2 Expressió de temps, aspecte i mode.....	58

2.3 Morfomes de la flexió verbal del català antic	60
2.3.1 Casos del morfoma pita en català antic	60
2.3.2 Casos del morfoma L en català antic.....	61
2.4 Pèrdua de valor funcional de les formes imperfectives i perfectives	62
3. Origen de la velar	63
4. La naturalesa morfològica de la consonant velar	65
5. La classe de verbs velaritzats del català actual	66
IV. METODOLOGIA.....	71
1. Selecció del corpus i de les formes	71
2. Elaboració de les taules-resum.....	74
3. Mètodes numèrics per a obtenir els resultats	77
V. LA VELARITZACIÓ DELS PERFETS SIGMÀTICS.....	81
1. Verbs amb velar etimològica en el morfoma L	81
1.1 Resultats del passat simple.....	83
1.2 Resultats de l'imperfet de subjuntiu.....	88
1.3 Resultats del condicional en <i>-ra</i>	90
2. Verbs amb morfoma pita amb la marca <i>-s-</i>	91
2.1 Resultats del passat simple.....	96
2.2 Resultats de l'imperfet de subjuntiu.....	100
2.3 Resultats del condicional en <i>-ra</i>	102
3. Conclusions	103
VI. LA REINTERPRETACIÓ DE /G/ COM A MARCA	
DE PRIMERA PERSONA.....	107
1. Verbs amb morfoma pita amb la marca <i>-s-</i>	108
1.1 Resultats del morfoma L	108
1.2 El verb <i>romandre</i>	110
2. Verbs amb el morfoma pita velaritzat i radical sense velar en el morfoma L.....	111
2.1 Resultats del morfoma L	112

3. Verbs amb el morfoma pita velaritzat i radical palatal	
en el morfoma L	114
3.1 Resultats de la primera persona del present d'indicatiu	115
3.2 Resultats del present de subjuntiu	117
3.3 El verb <i>plaure</i> i els seus derivats	119
4. Conclusions	120
VII. VERBS DE CONJUGACIONS MIXTES	125
1. El verb <i>viure</i> i els seus derivats	125
1.1 Resultats del morfoma L	126
1.2 Resultats del morfoma pita	128
2. El verb <i>escriure</i> i els seus derivats	131
2.1 Resultats del morfoma L	132
2.2 Resultats del morfoma pita	135
3. El verb <i>eixir</i> i els seus derivats	138
3.1 Resultats del morfoma L	139
3.2 Resultats del morfoma pita	140
4. Conclusions	142
VIII. VERBS AMB UNA IDIOSINCRÀSIA PARTICULAR.....	147
1. El verb <i>poder</i>	147
1.1 Resultats de la primera persona del present d'indicatiu	148
1.2 Resultats del present de subjuntiu	150
2. El verb <i>córrer</i> i els seus derivats	154
2.1 Resultats del morfoma L	155
2.2 Resultats del morfoma pita	157
3. El verb <i>haver</i>	159
3.1 Resultats del present de subjuntiu	160
3.2 Resultats del morfoma pita	160
4. El verb <i>ser</i>	162
4.1 Resultats de la primera persona del present d'indicatiu	163
4.2 Resultats del present de subjuntiu	165
4.3 Resultats de la tercera persona del passat simple	167

5. El verb <i>estar</i>	170
5.1 Resultats del morfoma L	171
5.2 Resultats del morfoma pita.....	172
6. Conclusions	174
IX. L'ANIVELLAMENT DELS RADICALS PALATALS	179
1. El verb <i>voler</i>	179
1.1 Resultats de la primera persona del present d'indicatiu.....	180
1.2 Resultats del present de subjuntiu	182
2. Els verbs amb radical acabat en <i>-ny-</i>	185
2.1 Resultats del morfoma L	185
2.2 Resultats del morfoma pita.....	187
3. Els verbs incoatius de radical.....	189
3.1 Resultats del morfoma L	190
3.2 Resultats del morfoma pita.....	191
4. Conclusions	192
X. CASOS DE VELARITZACIÓ DIALECTAL O TARDANA	197
1. Els verbs <i>cabre</i> i <i>saber</i>	197
1.1 Resultats del present de subjuntiu	198
1.2 Resultats del morfoma pita.....	199
2. El verb <i>vendre</i>	202
2.1 Resultats del morfoma L	202
2.2 Resultats del morfoma pita.....	204
3. Els verbs de la tercera conjugació.....	205
3.1 Resultats del morfoma L	206
3.2 Resultats del morfoma pita.....	208
4. Conclusions	209
XI. LA VELARITZACIÓ DELS PARTICIPIES DE LA SEGONA CONJUGACIÓ	213
1. Resultats dels verbs amb pita inicial en /g/	215
1.1 Resultats del verb <i>poder</i>	219
2. Resultats dels verbs incoatius de radical.....	220

3. Resultats dels verbs amb participis amb la marca -s-	222
4. Resultats del verb <i>ser</i>	223
5. Conclusions	224
XII. TENDÈNCIES GENERALS DE LA VELARITZACIÓ	227
1. Ordenació dels principis de la morfologia natural en català general	227
2. Conflictes entre naturalitat morfològica i marcatge fonològic en valencià	236
3. El procés de desvelarització del català general	238
4. Cronologia del procés de velarització	240
XIII. CONCLUSIONS	243
XIV. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	249

Pròleg

La morfologia flexiva ha tingut un paper relativament marginal en els estudis de lingüística formal que tanta rellevància han tingut en el nostre àmbit lingüístic en les darreres dècades. En aquests estudis, de fet, la flexió no sol ocupar un lloc independent o específic dins la gramàtica i els aspectes relacionats amb la morfologia flexiva se solen desviar bé cap a la fonologia, amb què es dona compte de les variants condicionades fonològicament que sovint es donen entre formes diferents d'un paradigma flexiu, bé cap a la sintaxi i, concretament, cap a les propietats gramaticals expressades per la flexió que són rellevants per a les relacions sintàctiques.

Això no vol dir, però, que no s'hagen fet contribucions importants des d'aquesta perspectiva teòrica; simplement que alguns aspectes rellevants de la flexió no han rebut l'atenció que sens dubte mereixien. Els models teòrics focalitzen determinats aspectes dels sistemes lingüístics i és normal que segons la base teòrica, més formalista o més funcionalista, s'avance més en uns fenòmens que en uns altres. En aquest sentit, la situació va canviar d'una manera molt significativa amb els estudis vinculats amb la morfologia natural i, més recentment, amb la morfologia autònoma. La morfologia natural és un model d'orientació funcionalista, nascut a finals del segle xx, que posa el punt de mira en la flexió, i no en la interrelació amb altres disciplines, i que aborda tant els aspectes semàntics i funcionals com els estrictament formals relacionats amb les formes flexives. La morfologia natural parteix de la idea que l'estructura dels paradigmes respon a principis cognitius i semiòtics molt generals que permeten delimitar tendències constatables en llengües diferents o en estadis diferents

d'una mateixa llengua. El model permet, doncs, tant un estudi sincrònic, que focalitze en la manera com s'estructuren els paradigmes d'una llengua o dialecte en un moment concret, com un estudi diacrònic, que se centre en els canvis analògics que s'han produït en aquests paradigmes al llarg del temps.

Parlar de principis generals d'estructuració dels paradigmes i de tendències generals del canvi lingüístic no vol dir, però, que s'haja d'adoptar un punt de vista teleològic ni que es pugui preveure com evolucionarà necessàriament un determinat paradigma flexiu. Els principis de naturalitat fan referència a aspectes diferents (la uniformitat, la transparència, la iconicitat, l'estabilitat, etc.) i és possible que en certs contextos es produïsquen conflictes de naturalitat, de manera que el que és més general i menys marcat des d'una perspectiva, no ho siga des d'una altra. Pensem, per exemple, en l'evolució històrica que han tingut els participis etimològics *omplit* i *sofert*. La distinció formal entre els dos participis no s'ha mantingut en cap dialecte i els parlars han adoptat solucions diferents. En valencià i baleàric s'han imposat les formes més regulars, més adequades al principi d'uniformitat, i *sofrir* ha adoptat un participi regular acabat en la vocal temàtica i la marca regular de participi (*sofrit, sofrida, sofrits, sofrides*). En nord-occidental i central, en canvi, s'han imposat les formes que, tot i ser irregulars, segueixen un patró recurrent i estable, i és *omplir* el que ha adoptat el model de *sofrir* (*omplert, omplerta, omplerts, omplertes*). En aquests dialectes s'ha conformat, així, una subclasse de participis amb /ért/ que presenten els verbs de la tercera conjugació que tenen un radical acabat en consonant labial (/p, b, f/) seguida de líquida (/l, r/) i amb una *e* intercalada en el cas d'*oferir* (*omplir, complir, establir, oferir, sofrir*, etc.).

Dins d'aquesta perspectiva teòrica que estudia la flexió sense tenir en compte la relació amb altres disciplines, la morfologia autònoma va significar un pas endavant, ja que va focalitzar l'estudi en els aspectes estrictament formals de les formes flexives i, per tant, en les variacions formals que no estan relacionades ni amb el significat o la funció, d'una banda, ni amb la fonologia, de l'altra. Encara que no se sol reconèixer explícitament, aquest punt de vista es relaciona amb el principi d'estabilitat de la morfologia natural, que afavoreix les classes flexives motivades independentment, però té l'avantatge de posar en primer pla aquests aspectes i de remarcar la importància que tenen en l'organització dels paradigmes.

L'obra de Manuel Badal que ara presentem s'inscriu plenament en aquests models teòrics de la morfologia natural i la morfologia autònoma i aplica d'una manera magistral els seus principis a l'anàlisi d'una subclasse verbal tan característica i definitòria del català com és la dels verbs velaritzats, a la qual pertanyen, per exemple, *beure*, *dir* o *venir*. Es tracta de verbs que, en algunes formes del paradigma, presenten una consonant velar que es pot analitzar com una extensió temàtica o com un increment del radical; en el cas de *beure*, per exemple: *bec*; *bega* o *begui*, *begues* o *beguis*...; *beguí*, *begueres*...; *begués* o *beguera*, *beguessis* o *begueres*...; *begut*.

En català disposem ja d'un conjunt important d'estudis sobre aquesta classe verbal. Per la seua rellevància, convé destacar, des d'una perspectiva sincrònica, les aportacions de Mascaró (1983), Viaplana (1984, 1986, 2005), Perea (1997) i Lloret & Viaplana (1998); des d'una perspectiva diacrònica, les de Wheeler (1985, 1993, 2011) i Pérez Saldanya (1996, 1998), i, des d'una perspectiva dialectal, les de Querol (2009, 2011), Massanell (2011) o Marí (2017). El llibre de Badal continua aquesta rica tradició i planteja una anàlisi sistemàtica i rigorosa del procés de formació de la classe dels verbs velaritzats, que parteix de les formes llatines i delimita les formes catalanes, des del català baixmedieval, passant pel català modern i fins a arribar al català contemporani. I ho fa a partir d'un estudi rigorós de corpus i d'una exhaustiva anàlisi quantitativa i qualitativa de les dades obtingudes. Per al treball, concretament, es fa servir un corpus base i diversos corpus de control. El corpus base s'estableix a partir de criteris diacrònics, diatòpics, i de tipologia textual, i conté textos que van del segle XIII al XIX, de dues de les grans varietats dialectals del català (central i valencià) i de tipologia variada. Com a corpus de control, a més, s'empra el *Corpus Informatitzat del Català Antic*, per al català baixmedieval i de començament de l'edat moderna; el *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern*, per al català de la resta de l'edat moderna, i el *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana*, per al català contemporani.

Els capítols inicials constitueixen una magnífica introducció als models de la morfologia natural i de la morfologia autònoma, i a les modalitats del canvi morfològic. Aquest bagatge teòric serveix, tot seguit, per a delimitar les característiques generals de la conjugació del català antic i per a abordar, a continuació, d'una manera precisa i rigorosa tots els aspectes implicats en el procés de consolidació i d'extensió de la classe dels verbs velaritzats.

Per tot això, hem de celebrar la publicació d'aquest treball de Manuel Badal dins la prestigiosa «Biblioteca Sanchis Guarner», amb el convenciment que es tracta d'una aportació molt rellevant no sols per al coneixement de la flexió verbal del català i d'una de les seues classes flexives més representatives, sinó també per a la teoria del canvi lingüístic i els models teòrics de l'anàlisi morfològica.

MANUEL PÉREZ SALDANYA
València, hivern de 2022

I. Introducció

La classe de verbs velaritzats constitueix, actualment, el grup més nombros dins de la segona conjugació del català. Es caracteritza per l'aparició sistemàtica, en determinats punts del paradigma, de l'element /g/, en verbs com *beure* o *dir*, o de /sk/, en verbs com *nàixer* o *viure* (v. taula 1).

	<i>beure</i>	<i>viure</i>
1a present d'indicatiu	<i>bec</i>	<i>visc</i>
Present de subjuntiu	3a <i>bega/begui</i>	3a <i>visca/visqui</i>
Passat simple	3a <i>begué</i>	3a <i>visqué</i>
Imperfet de subjuntiu	3a <i>begués/beguera</i>	3a <i>visqués/visquera</i>
3a, 4a i 6a imperatiu	3a <i>bega/begui</i>	3a <i>visca/visqui</i>
Participi	<i>begut</i>	<i>viscut</i>

Taula 1. Distribució de l'extensió /g/ en el verb *beure* i de l'extensió /sk/ en el verb *viure*

La distribució de la velar que s'il·lustra a la taula 1, però, no ha estat sempre tan recurrent, sinó que és producte d'una sèrie de canvis diacrònics que es tracten al llarg d'aquest estudi. Pel que fa a l'origen d'aquesta consonant, el català presenta formes velaritzades que procedeixen bé dels temps del tema de present llatí, de la primera persona del present d'indicatiu i del present de subjuntiu, o bé del tema de perfet llatí, concretament, del passat simple, del plusquamperfet d'indicatiu i del plusquamperfet de subjuntiu. En la primera persona del present d'indicatiu i en el present

de subjuntiu, la velar forma part del radical de l'ètim llatí en els verbs en què és etimològica. Dins d'aquest grup de verbs, es poden delimitar tres classes: la primera, constituïda pels verbs en què la velar de la forma llatina anava precedida d'una vocal, com ara 1a *DĪCŌ* > *dic*,¹ de *DĪCERE* > *dir*; la segona classe està formada pels verbs en què la velar anava precedida d'una consonant nasal, com per exemple 1a *PLANGŌ* > *planc*, de *PLANGERE* 2> *plànyer*; finalment, el tercer grup està constituït pels anomenats incoatius de radical, que presentaven l'afix -SC-, com 1a **nasco*² > *nasc*, de **nascere* > *nàixer*. En els temps procedents del tema de perfet (passat simple, plusquamperfet d'indicatiu i plusquamperfet de subjuntiu), l'extensió /g/ apareixia inicialment en verbs que presentaven en llatí clàssic l'afix de perfet -U-, com 3a *DĒBUIT* > *dec* >> *degué*, de *DĒBĒRE* > *deure*, o que van adoptar aquest model en llatí vulgar, com 3a **bibuit* > *bec* >> *begué*, de *BIBERE* > *beure*. D'altra banda, en els verbs incoatius de radical, com *nàixer*, la velarització dels temps procedents del tema de perfet llatí, com el passat simple 3a **nascuit* > *nasc* >> *nasqué*, es degué a la propagació en llatí vulgar de l'extensió -SC- des de les formes del tema de present, com 1a **nasco* > *nasc*.

Siga com siga, en verbs com *dir*, la consonant velar apareixia etimològicament en la primera persona del present d'indicatiu i en totes les persones del present de subjuntiu, en què formava part del radical, mentre que, en verbs com *beure*, la velar apareixia inicialment en totes les persones del passat simple, del plusquamperfet d'indicatiu (que, en català medieval, passa a funcionar com un condicional) i del plusquamperfet de subjuntiu (que, en català medieval, esdevé imperfet de subjuntiu). A partir d'aquesta distribució original, ja en català antic s'inicia un procés d'extensió analògica de la velar que segueix dues direccions: per un costat, en els verbs en què la velar era pròpia inicialment del tema de present, com *dir*, s'estén a les formes del tema de perfet: 3a *DĪXIT* > *dix* >> *digué*; per un altre, en els verbs en què apareixia en origen en les formes de perfet, com en *beure*,

1. Per a diferenciar les formes procedents de l'evolució fonètica regular de les resultants dels canvis analògics, emprem '>' per als primers casos i '>>' per als segons.

2. En aquest treball, reservem l'ús de la versaleta per a les formes documentades en llatí clàssic. Per a les formes hipotètiques del llatí vulgar, fem servir la lletra redona junt amb un asterisc.

l'extensió velar es propaga a les formes de present: la BIBŌ > *beu* >> *bec*. La velarització, però, també va afectar verbs de la segona conjugació que no presentaven aquesta consonant en cap dels dos temes, com *prendre*: la PRĒNDŌ > *pren* >> *prenc*, 3a **prensit* > *pres* >> *prengué*. En parlars com el valencià, més tardanament, també es va propagar a verbs de la tercera conjugació, com *dormir*: la DORMIŌ > *dorm* >> *dorc*. En sentit contrari, també s'ha produït un procés de desvelarització de certs verbs en els parlars que van adoptar -o com a marca de primera persona del present d'indicatiu, com el nord-occidental i el central.

En aquest treball, doncs, ens proposem diversos objectius relacionats amb el procés de velarització que, com acabem de dir, experimenten diverses classes verbals del català. Pel que fa a les classes verbals en què l'extensió /g/ apareixia inicialment només en el morfoma pita, datarem, a partir de les dades del corpus, en quin moment es generalitza la consonant velar en el morfoma L. En alguns dels verbs que inicialment presentaven la velar en el morfoma pita, hi havia sincretisme entre la primera i la tercera persona del present d'indicatiu, com en *beure*. En altres casos, l'evolució fonètica regular havia originat un morfoma L amb radical palatal, la qual cosa evitava aquesta homofonia, com en *deure*. L'eliminació del sincretisme entre la primera i la tercera persona del present d'indicatiu podria ser un factor que accelerara la propagació de la velar al morfoma L en les primeres formes. L'anàlisi de les dades del corpus servirà per a testar aquesta hipòtesi. També en relació amb l'extensió de la velar al morfoma L, s'observa que, quan la primera persona del present d'indicatiu presenta un al·lomorfe respecte de les altres formes del mateix temps, com en *deure* o *valdre*, aquest sol aparèixer en tot el present de subjuntiu, de manera que s'estableix una relació implicativa entre totes les formes del mateix morfoma. A partir dels resultats valorarem la consistència de la coherència diacrònica entre les formes d'aquest morfoma (Maiden 2018: 93), puix que s'espera que si la primera persona del present d'indicatiu es velaritza, també ho farà, al mateix temps, el present de subjuntiu, i viceversa. En sentit contrari, també datarem el moment en què els temps del morfoma pita, sovint influïts per les formes del morfoma L, adopten la consonant velar. Maiden estableix dos principis per a donar compte de l'evolució formal dels temps pita (2011a: 181), atesa la vinculació històrica establida en les llengües romàniques: es tracta dels principis de coherència i convergència

(v. § II.2.2), segons els quals qualsevol modificació del radical d'un dels temps pita es reproduirà en la resta de temps i persones del patró. A partir dels resultats, doncs, comprovarem si l'evolució del morfoma pita és uniforme o si, per contra, s'observen diferències entre les diverses persones o temps.

Pel que fa a la mena d'extensió velar que adoptarà cada patró morfòmic, s'espera que els verbs que presenten inicialment una única extensió velar en una part del paradigma, o bé /g/, o bé /sk/, estenguen la mateixa variant al patró que no és originàriament velaritzat. Així mateix, en els verbs que tenen l'extensió /sk/ en el morfoma L i l'extensió /g/ en el pita, com *créixer* o *poder*, es preveu que una de les dues extensions s'impose sobre l'altra, per a dotar el paradigma de més uniformitat.

Per un altre costat, també s'analitzarà el procés de velarització que van experimentar els participis de la segona conjugació, vinculats morfològicament a les formes pita (Wheeler 2011: 205). A partir d'aquesta connexió, es preveu que la consonant velar s'estenga des del morfoma pita cap a les formes de participi. L'estudi ens permetrà concretar la cronologia de la velarització en els participis de les diverses classes verbals, així com establir si hi ha algunes classes més propenses al canvi o si hi ha determinats factors que entrebanquen l'adopció de la velar.

Al llarg del treball, els principis de la morfologia natural (v. § II.1) serviran per a explicar i justificar els canvis morfològics relacionats amb el procés de velarització. L'evolució diacrònica, però, pot originar conflictes entre diferents principis de naturalitat (v. § II.1.3). Els resultats obtinguts ajudaran a corroborar si el català segueix la jerarquia de principis proposada inicialment per Mayerthaler (1987: 52) i Wurzel (1987: 92), o si hem de matisar-la. Així mateix, com que disposem d'una quantitat equilibrada d'obres dels dos blocs dialectals del català, comprovarem si la llengua actua unitàriament o si hi ha divergències entre parlars.

Per a concloure, atesa la posició dominant actual de les formes amb extensió velar, pressuposem que al llarg del període estudiat s'incrementarà progressivament el nombre de verbs que es conjuguen seguint el model velaritzat. No esperem, per contra, que cap verb o que cap classe verbal experimente un procés de desvelarització i, en cas que aquest procés es documente en algun verb, caldrà definir els principis que promouen la pèrdua de la velar.

En relació amb l'estructura del llibre, en aquest capítol hi ha la introducció, en la qual hem presentat el tema d'estudi, els objectius generals del treball i l'estructuració dels continguts. En el capítol II, exposem els models teòrics en què ens hem basat per a explicar i ajudar a entendre els canvis diacrònics analitzats en el treball: la morfologia natural, corrent teòric desenvolupat àmpliament en l'últim quart del segle passat, i el concepte de *morfoma* (Aronoff 1994), que està relacionat amb alguns dels principis de la morfologia natural. Una vegada presentats aquests models, exposem les diverses modalitats del canvi morfològic i, finalment, cloem el capítol amb una secció dedicada a una modalitat especial de reanàlisi: l'exaptació. En el capítol III, s'exposen els trets de la flexió verbal del català antic necessaris per a entendre els canvis que s'expliquen al llarg del treball. En aquesta secció, es delimiten les propietats gramaticals que s'expressen morfològicament en català antic, els atributs que tenia la flexió verbal del català medieval i l'estadi de la llengua del qual parteix la nostra anàlisi; així mateix, es descriu l'evolució del llatí al català de les conjugacions, de la persona i nombre, del temps, de l'aspecte i del mode. Tot seguit, s'il·lustren alguns exemples de morfomes L i pita documentats en la flexió verbal de la llengua antiga. Finalment, tractem l'origen i la naturalesa de l'extensió velar i com es configura la classe de verbs velaritzats del català actual. En el capítol IV exposem la metodologia seguida a l'hora de realitzar aquest treball: la selecció del corpus base d'obres, l'elaboració de les taules-resum i els mètodes numèrics triats per a obtenir els resultats. L'anàlisi dels resultats s'inicia a partir del capítol V, en què s'analitza la penetració de l'extensió /g/ en el passat simple, el condicional en *-ra* i l'imperfet de subjuntiu en dues classes verbals caracteritzades per tenir un perfet sigmàtic. En el capítol VI, s'estudia la penetració de /g/ en el morfoma L en tres classes verbals diferents, així com la reinterpretació de la velar com a marca de primera persona. En el capítol VII, s'analitza l'evolució del procés de velarització en els morfomes L i pita de verbs que es troben a cavall entre la segona i la tercera conjugació. A continuació, en el capítol VIII, s'estudien una sèrie de verbs que tractem individualment ateses les particularitats específiques que presenten. En el capítol IX, s'examinen tres grups de verbs diferents, que presenten el tret comú de tenir alguns al·lomorfes amb radical acabat en palatal i també el fet d'haver experimentat processos d'anivellament del radical tant en valencià com en català general. En la secció X, analitzem tota

una sèrie de verbs que han patit un procés de velarització tardà en relació amb els grups estudiats en els capítols anteriors. El capítol XI es dedica exclusivament a l'estudi de la velarització dels participis de diverses classes verbals, de les quals ja hem analitzat la velarització dels morfemes L i pita en seccions anteriors. En el XII, s'ofereixen una sèrie de reflexions sobre l'ordenació dels principis de la morfologia natural, prenent com a base la majoria de canvis observats en el treball. A més, es tracten separadament alguns processos específics del valencià i del català general, així com també es proposa una cronologia del procés de velarització per a les classes verbals més nombroses. En el capítol XIII hi ha les conclusions generals de l'estudi, elaborades a partir de les hipòtesis plantejades inicialment i, finalment, en el capítol XIV, presentem les referències bibliogràfiques.

II. L'organització dels paradigmes flexius

En aquest capítol tractem els models teòrics que es fan servir per tal de justificar els canvis diacrònics que s'analitzen al llarg del treball. Primerament, ens centrem en la morfologia natural; concretament, s'exposen els diferents principis de naturalitat morfològica, d'acord amb els quals s'organitzen els paradigmes flexius i els canvis morfològics que s'hi produeixen. Segonament, es dedica una secció al concepte de morfoma, relacionat amb la morfologia natural en alguns aspectes. Aquesta noció parteix de la base que hi ha canvis morfològics que funcionen per ells mateixos i que no estan sotmesos a regles morfosintàctiques ni fonològiques. Dins d'aquest model, mostrem amb detall els dos patrons morfòmics objecte d'estudi: el morfoma L i el morfoma pita. A més, fem un repàs de les diferents modalitats de canvi morfològic, amb atenció especial al concepte d'exaptació, una mena de reanàlisi que es produeix de vegades en els constituents morfològics quan perden la seua funció original.

I. MORFOLOGIA NATURAL

La morfologia natural és un model teòric influït directament per la fonologia natural (Stampe 1969); destaquen els treballs de Dressler (1976, 1984, 1985, 1987), Mayerthaler (1987), Wurzel (1987, 1989) i Kilani-Schoch (1988). En català ha estat adoptat, entre d'altres, per Wheeler (1993a, 1993b), Pérez Saldanya (1998, 2013), Querol (2009, 2011) i Massanell (2016). Aquest corrent parteix dels conceptes funcionals i de

la teoria del marcatge de l'Escola de Praga, de la qual formen part autors com Trubetskoi o Jakobson, i de principis semiòtics, com ara la iconicitat diagramàtica delimitada per Charles S. Peirce. Té com a objectiu explicar les tendències universals en l'estructuració interna dels mots, els processos de formació d'aquests i els canvis analògics a partir de principis cognitius generals, anomenats principis de naturalitat. El pressupòsit bàsic es fonamenta en la idea que els paradigmes tendeixen a evitar situacions marcades i a optimitzar-ne l'estructura.

Els principis d'optimització morfològica es classifiquen en dos grans blocs. El primer, que és una de les grans aportacions d'aquest model teòric, fa referència a les tendències dependents de cada sistema lingüístic, que expliquem més endavant (v. § II.1.2). El segon bloc, que es refereix a les tendències independents dels sistemes lingüístics, s'exposa a continuació.

1.1 Els principis de naturalitat independents del sistema

Pel que fa als principis de naturalitat independents del sistema (Mayertaler 1987), els dos primers fan referència a la tendència general a establir una relació biunívoca entre la forma i la funció de les unitats lingüístiques, i es concreten en el principi de transparència i en el principi d'uniformitat. D'altra banda, els dos darrers remetent al marcatge de les categories morfosintàctiques: el principi d'iconicitat construccional i el principi de marcatge en el sincretisme.

(a) El principi d'uniformitat –anomenat també ‘universal de Humboldt’, ‘un significat-una forma’ o ‘biunivocitat’– afavoreix els paradigmes sense variants al·lomòrfiques. Són una mostra les formes col·loquials valencianes de la primera persona del present d'indicatiu i del present de subjuntiu del verb *voler*: la *vulle* i 3a *vullga* (en lloc de les normatives i al·lomòrfiques en la base temàtica 1a *vull* i 3a *vulga/vulgui*).

(b) El principi de transparència afavoreix els paradigmes sense ambigüitats ni fusions. Una forma és transparent si obeeix el principi freguà de composicionalitat, segons el qual el significat d'una forma depèn del

significat dels elements que la componen, i si és morfològicament¹ transparent. Un exemple seria la tendència col·loquial a evitar el sincretisme de nombre i a diferenciar la forma del singular de la del plural, que explica que col·loquialment, en valencià, s'hagen format plurals analògics del tipus *dillunsos*, *dijousos* o *llàpissos* (en lloc dels normatius i sincrètics amb la forma de singular *dilluns*, *dijous* o *llapis*).

(c) El principi d'iconicitat construccional, també anomenat diagramaticitat, està relacionat amb les diferències de marcatge funcional existents entre les categories morfosintàctiques i amb la tendència, molt generalitzada, que aquestes diferències de marcatge funcional queden reflectides formalment mitjançant la presència o absència de marques formals. Semànticament i funcionalment, les categories no marcades es diferencien de les marcades perquè, generalment, tenen un significat més bàsic, perquè presenten una freqüència d'ús major, perquè tenen un caràcter extensiu i perquè s'assoleixen abans en el procés d'aprenentatge lingüístic. Formalment, les formes no marcades són les que acostumen a tenir com a representant fonològic \emptyset , això és, aquelles que normalment no tenen una marca flexiva explícita (Mascaró 1986: 86).

En trobem un exemple en la categoria de gènere; així, el masculí és el terme no marcat respecte del femení *i*, per això, en aquells casos en què el gènere s'associa a una distinció semàntica de caràcter sexual, podem usar el masculí amb un sentit genèric per a designar tant els mascles com les femelles d'una espècie. És el que ocorre en (1a), sense fer distincions entre *gats* i *gates*. Paral·lelament, els adjectius prenen la forma del masculí i no la del femení quan concorden amb noms o sintagmes nominals coordinats amb formes masculines i femenines, com en (1b).

- (1) a. Els gats són animals molt esquerps.
b. El sostre i la paret són blancs.

Pel que fa a la flexió verbal, cal fer esment de les oposicions de marcatge que s'hi donen i que ajuden a entendre part dels canvis que s'estudien en

1. La morfològica és l'estudi de les combinacions i restriccions en l'ordenació i conjunció de morfemes.

aquest treball. Quant a la persona, la tercera és la menys marcada, per una sèrie de raons. En primer lloc, és la que menys cos fònic té, ja que no té marca formal de persona. En segon lloc, té un caràcter extensiu, perquè, a diferència de la primera i segona persona, no només es refereix a persones, sinó que pot fer referència a animals o coses. En tercer lloc, és la més freqüent en els textos, com es constata al llarg del treball. Finalment, la tercera persona és la primera que s'assoleix en el procés d'aprenentatge lingüístic. En relació amb el temps, el passat és el més marcat i el present, el menys marcat. El present, doncs, té un caràcter extensiu i pot emprar-se amb un valor que inclou el de la resta de temps, com en els usos atemporals o genèrics (*La Lluna gira al voltant de la Terra*), i també amb el valor dels altres temps, com ocorre en el present narratiu (*Ahir compre una paella i ja s'ha fet malbé*) o l'ús del present pel futur (*Després-demà faig un concert*). Amb referència a l'aspecte, l'imperfet és el terme no marcat enfront del perfet, car l'imperfet (temps imperfectiu) pot utilitzar-se amb valor perfectiu en lloc del passat perifràstic (temps perfectiu): *Cinc anys després, es doctorava en la facultat*. La situació inversa, en canvi, no és possible. Per últim, quant als modes, l'indicatiu és el mode no marcat respecte del subjuntiu, ja que el primer és el mode de la pura assertivitat, mentre que el segon és el mode de la subjectivitat, la possibilitat, la irrealitat, etc. El caràcter marcat del subjuntiu té unes repercussions evidents en l'àmbit de la morfologia. Conseqüentment, presenta menys distincions que l'indicatiu. Des d'un punt de vista temporal, el subjuntiu no té futur i el present de subjuntiu assumeix tant el valor de present com el de futur. Des d'un punt de vista aspectual, la llengua general no té una forma específica per al passat perfectiu i aquesta funció és assumida per l'imperfet, que té, doncs, usos imperfectius i usos perfectius (Pérez Saldanya *et alii* 2004: 167). D'aquesta manera, la forma 3a *sent* és no marcada respecte a la persona (tercera), el nombre (singular) i el temps (present) i el mode (indicatiu). Per això, no presenta cap marca que expliciti aquestes propietats, enfront, per exemple, de 2a *sents*, marcada pel que fa a la persona (segona), 6a *senten*, marcada pel que fa al nombre (plural), 3a *sentia* o 3a *sentí*, marcades pel que fa al temps (passat) i 3a *senta*, marcada pel que fa al mode (subjuntiu).

El principi d'iconicitat, doncs, afavoreix els paradigmes en què els elements marcats formalment s'identifiquen amb els marcats semànticament o funcionalment. D'acord amb aquesta tendència, per exemple, és habitual

que l'indicatiu, com a mode no marcat, no presente cap marca específica, i el subjuntiu, com a mode marcat, sí que en presente, com es pot comprovar si comparem les formes de tercera persona del present d'indicatiu 3a *perd*, 3a *dorm* o 3a *serveix*, enfront de les paral·leles de subjuntiu 3a *perda/perdi*, 3a *dorma/dormi* i 3a *servisca/serveixi*, respectivament. Notem, però, que es tracta de tendències, i com a tals, hi ha casos en què per raons històriques aquestes oposicions formals poden no respectar-se. A més, des d'un punt de vista diacrònic, el canvi lingüístic es produirà sempre de la forma més marcada cap a la menys marcada, per tal que prevalga aquesta darrera, és a dir, la més natural (Wurzel 1989: 68): «language change [...] will always proceed from more markedness to less markedness (more naturalness), so that the less marked form will prevail».

Atenent al grau d'adequació al principi d'iconicitat, se sol postular l'existència d'una jerarquia d'iconicitat (Mayerthaler 1981: 23; Wurzel 1989: 11), és a dir, de major o menor adequació a aquesta tendència. D'acord amb aquesta jerarquia, es pot diferenciar entre la iconicitat màxima, la mínima, la manca d'iconicitat i la contraiconicitat. La màxima iconicitat (o iconicitat construccional) es dona quan el terme marcat es forma afegint una marca al no marcat (per exemple, la forma de subjuntiu de tercera persona del singular 3a *dorma*, formada afegint una *-a* a la forma paral·lela d'indicatiu 3a *dorm*). La mínima iconicitat (o iconicitat metafòrica), apareix quan la categoria marcada té una forma diferent de la no marcada (per exemple, la forma de subjuntiu 3a *cante* o *canti* enfront de la forma d'indicatiu 3a *canta*). La manca d'iconicitat (o iconicitat sincrètica) es produeix quan la categoria marcada té la mateixa forma que la no marcada (la forma de tercera persona de subjuntiu 3a *cante* enfront de la tercera persona del present d'indicatiu 3a *canta*, pronunciada *cant[e]* en nord-occidental i en alguns pobles de Castelló). I, finalment, la contraiconicitat (o iconicitat subtractiva) es dona quan la categoria marcada té una forma més reduïda que la no marcada (com la forma de tercera persona del present de subjuntiu del català antic, 3a *cant*, enfront de la persona equivalent del present, 3a *canta*).

(d) El principi de marcatge en el sincretisme fou introduït per Wheeler (1993: 108), i té a veure amb el grau d'acceptabilitat del sincretisme en certs contextos. Es tracta, per tant, d'un principi que justifica per què mal-

grat el principi de transparència, el sincretisme es pot mantenir de manera estable en certs contextos. Així, es prefereix el sincretisme de categories morfosintàctiques semànticament marcades al sincretisme en el context de categories no marcades. Una mirada ràpida als paradigmes flexius que presenten una certa complexitat permet comprovar fàcilment que hi ha contextos en què el sincretisme s'accepta amb més facilitat que en altres. La manca de distinció entre les persones primera i tercera, per exemple, s'accepta sense problemes en temps relatius com l'imperfet d'indicatiu (1a *cantava*, 3a *cantava*), el condicional (1a *cantaria*, 3a *cantaria*), el present de subjuntiu (1a *cante* o *canti*, 3a *cante* o *canti*), etc., però no tan bé en temps absoluts com el present d'indicatiu. Per això, en verbs com *dormir* s'han produït canvis històrics en diferents parlars per tal d'evitar el sincretisme que presentava inicialment tot el català (1a *dorm*, 3a *dorm*). Així, en parlars com el central o el nord-occidental la primera persona ha adoptat la marca *-o*, pròpia inicialment dels verbs de la primera conjugació (1a *dormo*). El català septentrional, al seu torn, ha adoptat la desinència *-i*, deguda segurament a la influència de l'occità (1a *canti*). D'altra banda, en la major part del valencià, col·loquialment també s'ha evitat el sincretisme mitjançant l'adopció de /g/, pròpia dels verbs velaritzats de la segona conjugació (1a *dorc*, *muic*). Aquestes diferències s'expliquen fàcilment si s'accepta que el sincretisme no és igual de greu en tots els contextos i que es tolera millor quan s'associa al terme marcat d'una altra categoria (els temps relatius com l'imperfet d'indicatiu i el condicional, enfront dels temps absoluts, o els temps del mode subjuntiu, enfront dels d'indicatiu) que no quan s'associen al terme no marcat (el present d'indicatiu).

1.2 Els principis de naturalitat dependents del sistema

Wurzel (1987) elabora el concepte de naturalitat morfològica dependent del sistema per tal d'explicar quines són les característiques específiques dels sistemes lingüístics que poden contribuir a explicar els canvis morfològics dins d'aquests. Els parlants d'una llengua afavoreixen sempre els fenòmens morfològics –com ara classes flexives o paradigmes– que són més ‘normals’ per a ells, això és, els predominants en la seua llengua i els que determinen la tipologia estructural de l'idioma en qüestió. Per tant,

els fenòmens morfològics considerats normals són relativament estables en la història de la llengua i formen patrons en els processos de canvi lingüístic; a més, s'adquireixen prompte durant el procés d'aprenentatge de la llengua i són els menys afectats pels trastorns del llenguatge (Wurzel 1987: 61). Els principis dependents es troben relacionats amb les propietats gramaticals o formals característiques de cada sistema lingüístic. Aquests principis tenen a veure amb la congruència del sistema i amb l'estabilitat de les classes flexives.

(a) La congruència del sistema correspon al grau de concordança d'un paradigma flexiu, d'una forma flexiva o d'una regla flexiva amb les *system-defining structural properties*, adaptat al català per Wheeler (1993a) com a *característiques definidores de l'estructura del sistema* (CDES). Malgrat els canvis diacrònics, el sistema flexiu roman sense variacions sempre que les CDES no s'alteren, ja que aquestes determinen què és normal dins de la morfologia flexiva d'una llengua en concret (Wurzel 1987: 65). El principi de congruència del sistema, doncs, afavoreix els paradigmes organitzats d'una manera uniforme i sistemàtica d'acord amb els paràmetres morfològics de la llengua; això és, les propietats gramaticals que tenen expressió morfològica (persona, nombre, cas, aspecte, etc.), les distincions que s'estableixen per a cada propietat (per exemple, l'oposició entre singular, dual, plural, etc., pel que fa al nombre), les classes morfològiques que presenten determinades categories lèxiques (conjugacions verbals, declinacions nominals), etc. A grans trets, la morfologia verbal catalana presenta els següents paràmetres:

- i. Tenen expressió morfològica les propietats gramaticals del temps, l'aspecte, el mode, el nombre i la persona, però no, per exemple, la veu, que s'expressa per mecanismes sintàctics. També té expressió morfològica la conjugació, que estableix diferents models flexius.
- ii. En molts casos, els termes no marcats d'una oposició morfològica no presenten cap marca formal. Per exemple, la tercera persona del singular (la menys marcada de la categoria de persona) no presenta cap marca de persona en cap temps (*canta*, *cantava*, *cantarà*, *cantaria*, etc.). I el mateix ocorre amb el present d'indicatiu, que no presenta cap marca de temps enfront dels altres temps d'indicatiu.

Manuel Badal Bertolín (Sagunt, 1993) és graduat en Filologia Catalana (2015) i doctor en Llengües, Literatures i Cultures, i les seues aplicacions (2021) per la Universitat de València. La seua activitat investigadora se centra en l'estudi de la morfologia flexiva del català, amb una metodologia que combina l'anàlisi quantitativa i la qualitativa a partir dels models teòrics de la morfologia natural i la morfologia autònoma. Així mateix, ha participat en congressos internacionals i ha publicat diversos articles en revistes científiques indexades. Actualment, és investigador doctor al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València i exerceix la recerca al Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de Barcelona.

En aquest llibre, partint d'un corpus format per obres catalanes que abasten del segle XIII al XIX, s'analitza el procés de formació de la classe de verbs velaritzats de la segona conjugació del català. Aquesta classe es caracteritza per l'aparició sistemàtica, en determinats punts del paradigma, de l'element /g/, en verbs com *beure* o *dir*, o de /sk/, en verbs com *nàixer* o *viure*. La distribució de la consonant velar, però, no ha estat sempre tan recurrent com ho és actualment, sinó que és producte d'una sèrie de canvis diacrònics. En aquest estudi, a través dels principis de naturalitat i de la noció de morfoma, es pretén donar compte del procés de velarització del morfoma L (format per la primera persona del present d'indicatiu i pel present de subjuntiu), del morfoma pita (constituït pel passat simple, l'antic condicional en *-ra* i l'imperfet de subjuntiu) i dels participis de diverses classes verbals del català. Per tal de justificar la propagació de la velar a contextos en què inicialment no era pròpia, es fa servir el concepte d'exaptació, una mena de reanàlisi no previsible per la gramàtica; així, la consonant velar, que originàriament era un marcador de perfet, es va reciclar com un marcador de classe verbal, amb un ús molt més ampli del que tenia inicialment.

ISBN 978-84-9191-279-8

9 788491 912798

1 7 7 9 9

